

КАМПАЗИЦЫЙНА-ТЭКСТАВАЯ РЭТРАСПЕКЦЫЯ З ІНФАРМАЦЫЙНА-ДАПАУНЯЛЬНЫМІ АДНОСІНАМІ

Дзігдзюк Валянціна Паўлаўна

аспірант кафедры беларускай і рускай філалогіі
ўстановы адукацыі

«Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя І.П. Шамякіна»

Артыкул прысвечаны даследаванню тэкставай катэгорыі рэтраспекцыі на матэрыяле беларускага мастацкага тэксту. У рабоце разглядаецца кампазіцыйна-тэкставы від дыскантыннума з інфармацыйна-дапаўняльнымі адносінамі, вызначаны і сістэматызаваны сродкі рэпрэзентацыі дадзенай катэгорыі.

У апошні час праблема даследавання тэксту і яго катэгорыі прыцягвае ўвагу многіх даследчыкаў. Гэта звязана з пераходам ад сістэмна-структурнага вывучэння аспекта мовы да функцыянальна-камунікатыўнага. Вызначэнне тэкставых катэгорыі, іх узаемадзеянне, структураванне, рэпрэзентацыя, функцыянаванне ў розных тыпах тэкстаў – актуальнае пытанне ў мовазнаўстве, аб чым сведчыць вялікая колькасць навуковых прац – І.Р. Гальперына [1], М.М. Кожынай [2], З.Я. Тураевай [3], Т.В. Мацвеевай [4] і інш. Таму мэта даследавання ў артыкуле – вызначыць сістэму моўных сродкаў выражэння тэкставай катэгорыі рэтраспекцыі на матэрыяле беларускага мастацкага тэксту.

Катэгорыя рэтраспекцыі з'яўляецца неад'емнай характарыстыкай мастацкага часу, якому ўласціва часавая мнагасплавнасць, парушэнне паслядоўнасці падзей, скачкападобныя зрухі ў часе. Найбольш распаўсюджаны від дыскантыннума – кампазіцыйна-тэкставая рэтраспектыўная прастора з інфармацыйна-дапаўняльнымі адносінамі, якая адбываецца на аснове ўвядзення новых дадатковых звестак з мінулага да падзей, фактаў мастацкага сюжэта з інфармацыйнай мэтай. Адзначана, што дадатковая рэтраспектыўная інфармацыя можа насіць паведамляльны характар, або адыгрываць значную ролю ў прасоўванні сюжэта. Сродкі рэпрэзентацыі дадзенага значэння выражаны рознымі лексіка-граматычнымі адзінкамі.

Намі вызначана, што найбольш ужывальнымі паказчыкамі катэгорыі дыскантыннума выступаюць **лексемы з акалічнасным значэннем** – акалічнасці ці састаўныя часткі алошняга, якія здольныя актуалізаваць пераход у мінулае. Асноўную частку такіх маркераў складаюць іменныя групы розных відаў.

Група назоўнік + прыназоўнік уключае паказальнікі часу, якія суадносяцца з календарнай сістэмай адліку: *Апошнія Палецкія з'ехалі адсюль яшчэ ў трыццаць дзевятым, калі Саветы прыйшлі* (Л. Рублеўская).

Моўнымі сродкамі актуальнай рэферэнцыі ў мінулую прастору з'яўляюцца назоўнікі з прыназоўнікамі, якія семантычна звязаны з прайдзеным этапам, з пэўнымі ўзроставымі перыядамі ў жыцці. Іншы раз патрабуецца наяўнасць дадатковых паказчыкаў рэтраспектыўнага зруху, што сведчыць аб нявыражанай экспліцытнасці маркераў. Так, у наступным кантэксце *Вінцэс моўчкі кінуў галавою. Менавіта туды Вальжына Рагманава час ад часу насіла кветкі – букецікі рамонкаў і валожкаў, перавязаныя карункавымі стужкамі, а Вінцэс ішоў за ёю, як паж, і няк не мог навучыцца адказваць на жарты. Як усё лёгка было ў дзяцінстве, калі яны разам гулялі ў хованкі і слухалі ў Вёсніцах страшныя казкі ахмістрыні Казіміры! Як усё лёгка было ў дзяцінстве, калі яны разам гулялі ў хованкі і слухалі ў Вёсніцах страшныя казкі ахмістрыні Казіміры!* (Л. Рублеўская) акалічнасны маркер у *дзяцінстве* экспліцытна актуалізуе дыскантыннуум у паслядоўным разгортванні падзей.

Назіраюцца выпадкі, калі акалічнасныя **канструкцыі з прыметнікавымі займеннікамі** змяшчаюць паказчык семантыкі «некалі, калісьці, раней, у мінулым», што суадносіцца з рэтраспектыўным планам. Напрыклад, *Праўда, і сама ў свой час гэтак жа разумна праігнаравала сяброўскія папярэдванні. Таму цяпер і сядзіць адна, разумная і гордая «вучоня дама»...* (Л. Рублеўская).

Сродкам перадачы адносінаў выступаюць акалічнасныя маркеры з выразнай семантыкай мінулага – **іменная група**

назоўнік + прыметнік. Ядром у такіх структурах з'яўляецца прыметнік, значэнне якога суадносіцца з часовай прасторай у прошлым: *А мінулым годам памёр Стэфан Баторы, які кролеваў год дзесяць, месяцаў сем, а дзён 12, пры якім узяты назад быў Полацак і многа іншых гарадоў княства Літоўскага* (В. Іпатава).

Зрэдку назіраюцца выпадкі, калі дыскантыннуум актуалізуе іменная група ў спалучэнні з займеннікамі у Він. склоне – *назад, таму (назоўнік + назад, таму)*. Такія лексічныя сродкі экспліцытна рэтраспектуюць дзеянні або падзеі: *Лясы навокал багатыя, а трыста гадоў таму, мусіць, зубры ды сарны проста пад вокны падыходзілі* (Л. Рублеўская).

Зрух у часавым кантыннууме можа адбывацца прама пры дапамозе асобай семантыкі лексем, якая здольная актуалізаваць пераход у мінулае – **прыслоўяў часу**. Дадзеную групу маркераў складаюць адзінкі, якія экспліцытна ўводзяць кампазіцыйна-тэкставую рэтраспектыўную інфармацыю. Напрыклад, *прыслоўі няк, нядаўна, няк, упершыню за два гады, учора, яшчэ раней* і інш. семантычна звязаны з прошлым часам – «некалі ў мінулым», «напярэдадні», «не так даўно»: *У прасторным драўляным доме Ірвідуба ўсё было гатова для вяслелля. .... Ліпец быў звараны яшчэ ўлетку, настаяўся, і ад яго ў святліцы пахла квеценню, хаця за вокнамі стаяла марозная, з шэранню на дрэвах раіца* (В. Іпатава).

Намі адзначана, што рэтраспектыўнасць падзей можа рэалізоўвацца і з дапамогай прыслоўяў часу, якія азначаюць паўтаральнасць дзеянняў: *Высокі для сваіх дзесяці гадоў, сын каваля быў шырэйшы ў плячах, але княжыч быў больш вёрткі. Не раз сёк стары каваль дзягай сына, які непачіва лупіў княжыча сына, не раз плакала маці над разбітым у кроў Алесам* (В. Іпатава).

Іншы раз назіраецца ўжыванне **прыслоўя тады** ў значэнні «у той час», «у той момант», «у мінулым або будучым» – *Напэўна... Але тады я быў невыносным ідэалістам* (Л. Рублеўская); *Тады ж няк сказала пані, а Баркулабіха многа разоў гаварыла тое Еўцы, нібыта ўпіхвала ў галаву, што ніколі не дазволіць маладой Касцеевічунь выйсці замуж і мець сям'ю, бо хочучь, каб яна служыла ўсё жыццё толькі Галынцы...* (В. Іпатава). Неабходна адзначыць, што маркер *тады* рэалізоўвае рэтраспектыўнасць падзей толькі ў мастацкім (наратывным) цяперашнім часе, што абумоўлівае ўскосны характар адзінкі да вызначэння часовай прасторы.

Выразы прыслоўнага тыпу некалі, калісьці, аднойчы, колісь з'яўляюцца маркерамі дыскантыннуума, толькі калі яны ўжываюцца ў кантэксце прошлага часу. Дадзеныя адзінкі маюць значэнне «даўно»; «у далёкім мінулым» ці «калі-небудзь у будучым», што сведчыць пра неабходную наяўнасць дадатковых маркераў часу. Напрыклад, *Складаючы свой небагаты скарб, зачалі торбу – з яе пасыпалася начыненне, і разам з ім вываліліся дзве дошчачкі з намаляванымі на іх Георгіем Пераможаем і Божай Маці. Некалі ў вольны ад работы час займаўся гэтым* (В. Іпатава).

Тую ж асаблівасць ступені экспліцытнасці рэтраспекцыі маюць канструкцыі мадэлі **ніколі не + дзеяслоў**, якія патрабуюць ужыванне прэдыкатыва ў форме прошлага часу: *І раптам ... заплакала. Закалаціліся худзенькія плечы. Ён ні разу не бачыў, каб незалежная Марылька, якая папросту спраўлялася са сваімі выхаванцамі – былымі беспрытульнікамі, плакала* (Л. Рублеўская).

Аналіз фактычнага матэрыялу дазволіў вылучыць яшчэ адну групу адзінак, якая суадносіцца з планам мінулага – **прыметнікі часу**. Дзякуючы сваёй семантыцы, яны аднаўляюць у памяці чытача дзеянні, падзеі, якія адбыліся да моманту гутаркі: *Сёння поўня... Час ваўкалакаў. Старажытныя грэкі лічылі, што людзі тутэйшых плямёнаў штогод на адзін дзень пераўтвараюцца ў ваўкоў* (Л. Рублеўская).

Іншы раз у якасці паказчыка рэтраспектыўнага зруху выкарыстоўваюцца **азначэнні, выражаныя рознымі часцінамі мовы**. У такіх выпадках іх значэнне паказвае адценне часу, што садзейнічае здзяйсненню дыскантыннума ў мастацкай прасторы: *Азызлая, нізкагалосая старая з іранічнай усмешкай на тонкіх вуснах распавядала пра Маску трыццаціх гадоў, паказвала выцвілыя афішкі і праграмкі канцэртаў* (Л. Рублеўская).

Маркерамі рэтраспекцыі вызначаюцца **словы, якія па сваёй семантыцы ўжо адносяцца да мінулага**: – *Бачыш, і ты ж вырасла з гэтай зямлі. Ты – наша. Людзі кажуць, што **продак** твой – **вялікі Усяслаў** – ад варажбы **нарадзіўся**. І гэта **кроў** у табе **загаварыла** словамі старымі* (В. Іпатава). Часам вызначаныя сродкі могуць падтрымлівацца іншымі адзінкамі, якія надаюць дадатковае адценне рэтраспектыўнасці.

Зрэдку назіраецца ўжыванне слоў, якія па семантыцы не суадносяцца з прошлым, але пад уплывам сюжэту набываюць адценне часу, што робіць іх **аказіянальнымі маркерамі рэтраспектыўнасці**: *Раз за разам нешта змянялася тут, і ўсяго **чатыры зімы назад** сястра **колішніх уладароў** была каралеваю Польшчы* (В. Іпатава).

Іншы раз назіраецца ўжыванне адразу некалькіх лексічных адзінак рэтраспектыўнага значэння ў звышфразавай адзінцы: *Падарыў **учора** яшчэ адну кнігу – багатую, з залатымі і чырвонымі застаўкамі. Сабраны ў ёй павучанні са Свяшчэннага Пісання і некаторыя думкі з кніг грэчаскіх пісьменнікаў. **Некалі чытала** яе, але на грэчаскай мове. А гэта кніга – на мясцовай, славянскай і зроблена тутэйшымі майстрамі – чарняцамі Васілём і Фёдарам* (В. Іпатава).

Такім чынам, аналіз фактычнага матэрыялу дазволіў вызначыць сродкі рэпрэзентацыі катэгорыі кампазіцыйна-тэкставага дыскантынума на лексіка-граматычным узроўні – лексемы з акалічнасным значэннем; прыслоўі часу; азначэнні, выражаныя рознымі часцінамі мовы і інш. У некаторых выпадках зрух у часе патрабуе наяўнасць дадатковых адзінак часу, што сведчыць пра ступень экспліцытнасці маркераў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Гальперин, И. Р. Континуум / И. Р. Гальперин // Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин ; отв. ред. Г. В. Степанов. – 9-е изд. – М., 2016. – С. 87–97.
2. Кожина, М. Н. Стилистико-текстовый статус и взаимодействие категорий ретроспекции и проспекции в научной речи (интердисциплинарный аспект) (2001) / М. Н. Кожина // Речеведение. Теория функциональной стилистики : избр. тр. / М. Н. Кожина. – М., 2014. – С. 372–413.
3. Тураева, З. Я. Категория времени: время грамматическое и время художественное (на материале английского языка) : учеб. пособие / З. Я. Тураева. – Изд. стер. – М. : URSS : Либроком, 2016. – 218 с.
4. Матвеева, Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Синхронно-сопоставительный очерк / Т. В. Матвеева. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 172 с.